

A porcelánbolti elefánt színrevitele

Azar Gat: Nations. The Long History and Deep Roots of Political Ethnicity and Nationalism.

Cambridge University Press, Cambridge, 2013. (Társszerző: Alexander Yakobson.)
441 oldal.

A nacionalizmuselméleti szakirodalomban jártas olvasó joggal vélhette az utóbbi három évtized fejleményei tükrében, hogy e majdhogynem parttalanul terebélyesedő kutatási területen nemigen számíthat már egyszerre innovatív, átfogó és széles körű erudícióra támaszkodó elméleti alapvetésre. A második világháború után és nyomán intézményesülő nemzet- és nacionalizmuskutatás főbb irányzatai, kutatási súlypontjai és kérdésfeltevései az 1980-as évekre ugyanis kanonikus formát öltöttek. Ekkortájt láttak szinte egyidejűleg napvilágot az úgynevezett *modernista* paradigma máig legtöbbet idézett teoretikusainak és majdani legélesebb szemű bírálójuknak iskolateremtő kulcsszövegei.¹ Mindezt a nacionalizmuskutatásban is végbemenő, jobb híján posztmodernnek nevezhető „fordulat”, leegyszerűsítve, annyiban árnyalta, hogy a nemzet kategóriáját is dekonstruálta, alapjában narratív konstrukciónak minősítette. Azar Gat alább bemutatandó könyve viszont, jellemző módon, nemhogy e legutóbbi (a *saját* ambíciói szempontjából valóban sokdrangúnak ható) kihívást hagyja lényegében figyelmen kívül, hanem – váratlan fordulattal – közel azonos vehemenciával polemizál a modernistákkal (kezdve az alapítóatyákkal, Carlton Hayesszel, Hans Kohnnal, sőt még korábbról Ernest Renannal),² mint emblematikus vitapartnerükkel, az általa a „tradicionalisták” közé sorolt Anthony D. Smithszel és a jobbára általa fémmjelzett *etnoszimbolizmus*³ szerinte felemás eredményeivel. Elfogadható arányban áll-e vajon e kutatástörténeti távlatból is szokatlan „impertinencia” a könyv bevezetője és címe által beigéert teoretikus innovációval és empirikus megalapozottsággal?

Azar Gat hadtörténészként debütált a modern európai hadviselés eszmetörténeti kontextusát és elméleti hátterét kutatva,⁴ napjainkra pedig olyan köteteket tud maga mögött, mint a *Times Literary Supplement* által az év egyik legjobb könyvének választott bő 800 oldalas opus a háborúnak az emberiség történe-

¹ Gellner 1983; Anderson 1983; Hobsbawm–Ranger (eds.) 1983 (majd monografikusan Hobsbawm 1990); Smith 1986.

² A modernista *paradigma* kialakulásáról, részletes ismertetéséről és kritikájáról mindenekelőtt Smith 1998. A kötet egyúttal a *perennialista* és *primordialista* irányzatok történetéhez is jó kiindulást nyújt. Az előbbieket, leegyszerűsítve, a nemzetek premodern létezése és hosszú *történelmi folytonossága*, az utóbbiak pedig ősisége, illetve kultúranropológiai *természetessége* mellett érvelnek. A kutatástörténetről magyarul: Lajtai 2015.

³ Guibernau–Hutchinson (eds.) 2004; Leoussi–Grosby (eds.) 2007; Smith 2009.

⁴ Fontosabb vonatkozó írásainak gyűjteménye (közel 900 oldal terjedelemben) Gat 2001.

tében játszott szerepéről⁵ vagy a modern demokrácia győzelmét és sebezhetőségét elemző monográfia.⁶ Akadémiai affiliációját tekintve a Tel-avivi Egyetem politikatudományi intézetének programvezetője, az Ezer Weitzman Nemzetbiztonsági Tanulmányok Tanszékének professzora.

Gat nacionalizmuselméleti monográfiájának ambíciója már önmagában elismerésre méltó, bár majdhogynem „ahistorikusnak” hat a tér és időbeli keretek maximumának célbavétele: a Homo sapiens megjelenésétől napjainkig tekinti át a *valamennyi* kontinensen végbemenő folyamatokat. Az efféle globális nézőpont óhatatlanul magában hordozza/hordozhatja a válogatás tendenciózusságát, miközben meggyőzően szakít a kutatástörténet mások által is gyakorta kárhozottatott *Európa-központúságával*. A vállalkozás háttérében a szerző vállalt és következetes „antimodernista” módszertani beállítottsága áll, amelynek értelmében a nemzet és a nacionalizmus jelenségét nemhogy a modernitásától függetleníti, hanem lényegében az emberi történelemmel tekinti egyidősnek! Mindezt árnyalja, hogy egyrészt elismeri a modernitás jelentőségét a nemzetek és a nacionalizmus (valamint normatív értelmezésük) *átalakulásában*, másrészt mindkét jelenséget a szélesebb értelmű *politikai etnicitás* fogalmi körébe utalja. A jelzőhasználat majdhogynem tautologikus, mivel az etnicitás Gat szemében mindig is messzemenően politikai jelenség volt az állam létrejötte óta, sőt már azt megelőzően is. Tételszerűen summázva: az etnicitás hozta/hozza létre az államot, az állam pedig az etnicitást kölcsönös és dialektikus folyamatban (3). Az etnicitás szerinte mindig is alapvető jelentőséggel bírt az államokon belüli és közötti önazonosság, összetartás és politikai szerveződés meghatározásában (5).

De mit is ért Gat valójában etnicitáson? Röviden: egymással (valós vagy érzékelt) *rokonságban* álló és közös *kultúrájú* népességet. A félreértéseket elkerülendő már a bevezetőben rögzíti, hogy az etnicitás nem homogén, világosan elkülönülő és rögzített „csomag”, hanem egy olyan, sokban heterogén és szakadozott kontinuumokból összeálló *etnikai tér*, amelyen belül közbülső, fokozatos és kevert alkotórészek jöhetnek létre, melyek hasadást és szétválást is eredményezhetnek. Noha Gat deklaráltan szkeptikus a fogalmi meghatározások relevanciáját illetően, mégis definiálja kulcsfogalmait. Elsőként az *ethnoszt* (A. D. Smithtől eltérően ő nem a szó francia verziójából gyárt terminust), amely nála – ahogy említettük – a (valós

⁵ Gat 2006. E monumentális terjedelmű és példaértékűen interdiszciplináris (etológiai, evolúciós és játékelméleti, antropológiai, régészeti, gazdaság- és társadalomtörténeti, történeti szociológiai és politológiai alapozású) kötet messze többet nyújt a címében ígértnél. Számolatlanul lehetne sorolni a példákat, amelyek révén Gat egészen új összefüggésbe helyez vagy cáfol bevett téziseket a legkülönbözőbb témákban és szakterületeken. Így a primitív és civilizáció előtti emberi közösségek erőszakossága mértékének kérdésétől a letelepedés és a korai városi erődítmények kialakulásának miertjén vagy a ló háziasítása *előtti* és *utáni* nomádok szerepén át a feudalizmus és lovas hadviselés összefüggésein keresztül a lőfegyverek viszonylagos fajsúlytalanságáig az ipari forradalom előtti korszakban egészen a demokráciák hadviselési hajlandóságának pálfordulásáig az ókorra és a 19–20. század fordulójára jellemző hozzáállásuk, illetve az 1945 utáni állapotok között – hogy csak néhányat említsék.

⁶ Gat 2010.

vagy érzékelt) rokonságban álló és közös kultúrájú népességet jelenti. Gat számára a közös *származás* önmagában nem elégséges feltétel, sokkal inkább a rokonság intézménye számít, amely egyfelől sokszor valós kötelék, hiszen széles körű csoportközi házasságon alapul miáltal a kívülről beházasodottak (*in-laws*) a csoport tagjává lesznek, másrészt ez utóbbi előfeltételét a közös kultúra *elsajátítása* jelenti; az etnicitás így voltaképp egy folytatódóan végbemenő *folyamat*. Az etnicitás/ethnosz létrejöttéhez önmagában még közös csoportnévre vagy rokonságérzetre sincs feltétlenül szükség (esetenként idegen hatás vagy gyarmati hatás ébreszti öntudatra, bár nem az „találja fel”), nem úgy, mint a fejlettebb, az előbbi és a nemzet *közötti* kategória esetén, amely már magában foglalja a közös önazonosság, történelem és sorsközösség érzetét, és amelyet Gat *népnek* (*people*) nevez.⁷ A nép pedig akkortól válik *nemzetté*, amikor politikai szuverenitásra tesz szert, akár egy államon belül domináns többséget képezve (*Staatsvolk*), akár politikai önrendelkezés vagy önkormányzat birtokában. Gat szerint definíciója nagyjából megegyezik a *közbeszédben* használatos értelmezéssel, miszerint a nemzet a közös rokonság, önazonosság és szolidaritás politikai/állami közössége, általában egy bizonyos kultúrával és rokonságérzettel definiált nép kapcsolódása egy adott államhoz. Végül nacionalizmuson olyan doktrínát vagy ideológiát ért, amely a *patriotizmus* (a saját államhoz és néphez való ragaszkodás)⁸ egyik alelete, és ugyanolyan kevésbé tisztán modern jelenségnek tartja, mint a fentebbi értelemben definiált nemzetet.

A monográfia második fejezete a rokonsági-kulturális közösségek kialakulását vizsgálja a genomkutatás és az evolúcióelmélet eredményeire támaszkodó *szociobiológia* alapállásából. Az alapvető emberi érzések, vágyak és viselkedés evolúciós alapjait kutató és az 1970-es évek vége óta felívelő (ám máig marginális) irányzat⁹ nacionalizmuselméleti relevanciája az alábbiképp summázható: az emberek hajlamosak előnyben részesíteni a közelebbi rokonaikat, akikkel több a közös génjük távolabbi rokonaik és az idegenek rovására (27). Gat ismét hangsúlyozza, hogy az evolúciós logika *nem* jelent *normatív kényszert*, hiszen az emberi nem esetén folyamatos *interakció* és *szimbiózis* áll fenn a genetikai és kulturális fejlődés között,¹⁰ az ember genetikai hajlamai hatásaiban változatosak és

⁷ Mivel szerinte a modernista elméletek alapján nem is a premodern nemzeti lét (*nationhood*) igazolhatóságát, hanem a premodern *nép* mint olyan létezését tagadják, ezért a *peoplehood* kérdésének tisztázása – néhány kivétellel – fájdalmasan kevésbé van jelen a kurrens tudományos diskurzusban (10, 22, 381).

⁸ Gat nem ért egyet azzal a megszorítással, hogy a patriotizmus háttérben a *szabad* társadalmak állampolgári (*civic*) intézményeinek védelme állna, mivel a források bővelkednek a despotikus rezsimek ellenpéldáiban (68, 390–391: 38. j.).

⁹ Az obligát szakirodalmi referencia (van den Berghe 1981) mellett Gat jó néhány további szerzőre is hivatkozik.

¹⁰ A gyűjtőgető életmódot folytató ember nagycsaládokba/klánokba szerveződve élt, amelyek nagyobb, regionális csoportba rendeződve törzset alkottak, amely egyszerre volt endogám házassági szövetség (*marriage pool*) és kulturális/dialektális csoport, melyen kívül az egyén szocializációs bázisától megfosztva a túlélés szempontjából mérhetetlen hátrányba került. Lényegében innen eredeztethető a csoportkohéziót biztosító szimbolikus kódok, különösen is a *nyelv* mint az etnicitás/nemzetiség legfontosabb kulturális markerének evolúciós jelentősége (30, 33).

sokszor ellentmondásosak, de korántsem lebecsülendők, hiszen a földművelés és az államiság néhány ezer éves megjelenése túl kései fejlemények az emberiség biológiai jellemzőinek befolyásolása szempontjából: „biológiailag jóformán egyek vagyunk kőkori ősapáinkkal” (40). Az etnicitás maga *primordiális* jelenség, mivel az emberi faj általános meghatározó jellemzője, a nacionalizmus viszont nem az – szögezi le Gat –, mert a politikai etnicitás speciális eseteként történetileg egybefonódik a premodern és modern államalakulás jelenségével. A továbbiakban ezért „a rokonság-kultúra-identitásformálódás egymásba kapcsolódása, valamint az emberi hajlamok és történelmi fejlődés határfelületének (*interface*) feltárására” vállalkozik (43).

A harmadik fejezetben a törzsszerveződés állami struktúrává alakulását járja körül ókori források és modern (zömmel 19. századi gyarmati tapasztalatokon nyugvó) tudományos kutatások nyomán, amelyek összecsengése kapcsán arra is felhívja a figyelmet, hogy a felfedezések korának európai résztvevőit mennyire meglepte az iskolai klasszikusoknál olvasottak és a helyszínen talált társadalmi viszonyok közötti átfedés (nemzetséggé szerveződő mag- és nagycsaládok – akik valamilyen természetfeletti vagy félisteni őstől eredeztették magukat –, *frátriák* kialakulása). A *törzsek* (regionális kulturális-rokonsági csoportok) egy idő után esetenként szövetségbe tömörültek, amelyek hosszú távú nyelvi-kulturális összeolvadását gyakran kitalált közös eredetmítoszok vagy rituális intézmények erősítették (utóbbiakat az ókori görögök nyomán *amphiktüonion*ának nevezi). A törzsek máskor szétestek, vagy más törzsek kebelezték be őket, szövetkezésük pedig általában *külső* (állami vagy idegen törzsszövetségi) *nyomásra* ment végbe, melynek hatására tudatosult csak bennük a belső ellentéteiknél nyilvánvalóbb rokoni-kulturális hasonlóság. Lényeges ugyanakkor, hogy a törzsek és törzsszövetségek *szélesebb etnikai tereken belül* léteztek, amelyek önmagukban nem eredményeztek még *társadalmi* kötelékeket, mégis képesek voltak nagyarányú terjeszkedésre az *élelemtermelés* kialakulása miatt bekövetkező népességgrobbanás okán. Gat több példán keresztül érzékelteti az államiság megjelenése *előtti* etnikai expanzió két fő típusát: a korai földművesekét, akik a gyűjtögető populációkat szorították ki korábbi területeikről (például szláv–finnugor relációban), majd az örökös katonai fölényt élvező (például sémi, indoeurópai, türk) állattartókat, akik különösen Euráziában játszottak alapvető szerepet (főleg az ökrösszékér feltalálása és a ló házasítása után) a nyelvileg/kulturálisan (de nem genetikailag!) homogenizált etnikai terek óriásira növelésében. Ahol nem alakultak ki állattartó társadalmak, és lassan haladt a földművelés elterjedése és az államszerveződés, ott jóval több nyelv és nyelvcsalád tudott fennmaradni (a Kolumbusz előtti amerikai kontinensen például négyszer több, mint Euráziában). Az etnikai expanzió harmadik közegét a vagyonfelhalmozódás miatt „tárgyasuló” törzsi státuskülönbségek és az intézményesített politikai hatalomkoncentráció eredményeképp kialakuló *állam* biztosította, melynek révén az addigi hatalmi és rokonsági viszonyok meglazultak, személytelenebbé váltak, miközben a korai állami vezetők *egyszerre* nyomták el és emelték maguk közé a törzsi eliteket (*overlordship*). A sikeres

állammá alakulást a *belső* ellenállás és a *külső* hatalmak támasztotta *kihívások* együttes legyőzése garantálta, ellenkező esetben a korai államok széthullása és a törzsi kötelékek (helyenként mindmáig virulens!) továbbélése következett be. Gat tézise szerint mindazonáltal a *közös etnikai szubsztrátum* tette hatékonyá és legitimmé az államépítés sztenderd technikáit.

Könyve negyedik fejezetében a fenti állítását teszteli, mégpedig, igazi nóvumként, széles globális perspektívából. Láthattuk, hogy Gat számára az állam régi, több ezer éves jelenség, amelynek modern, európai formája nem több mint egy újabb szakasz a fejlődésben. Az államiság három fő típusát különíti el, amelyeket kisállam (*petty-state*), nemzeti állam és birodalom névvel illet. A kisállamiság történelmileg legsikeresebb típusát a *városállam* képviseli,¹¹ amely alapvetően szintén átmeneti képződmény az államfejlődésben, hiszen néhány évszázadnál tovább egyik kontinensen sem tudott életben maradni (az e vonatkozásban legeredményesebb holland és svájci városállami szövetségek is elmozdultak idővel a nemzeti állam irányába). A városállamok önmagukban szintén rokonsági-kulturális közösségként működtek egy *szélesebb etnikai térhez* tartozó városállamcsoport részeként. Belülről döntően etnikailag azonos lakosságból tevődtek össze, a jelen lévő *idegenek* jogi-politikai integrációja pedig akkulturációs és asszimilációs folyamatok révén ment végbe. Bár szinte állandó konfliktusban álltak egymással, külső fenyegetés hatására jellemzően együttműködtek, és védelmi szövetségbe szerveződtek, ami esetükben is a közös etnikai identitás és szolidaritás erejét bizonyítja. Letűnésüket – a sumer városállamoktól, a Földközi-tenger melletteken át a majákig, jorubákig, malájokig stb. – döntően a két másik állam-típus felemelkedése idézte elő, mindenekelőtt a *nemzeti államé*,¹² amely Gat számára szintén egyidős az államiság létrejöttével, sőt annak legtipikusabb változata. Állítását azzal indokolja, hogy az állam egyfelől zömmel a közös rokonsági-kulturális jellemzőket felmutató etnikai terekből emelkedett ki és tudott sikeresen *fennmaradni*, másfelől a kialakuló állami fennhatóság mindig is jelentős *homo-genizáló hatást* gyakorolt és gyakorol, nemritkán etnikai egybeolvadást eredményezve (bár, jegyzi meg, a *már létező* etnikai térben végbemenő államépítés mindig sokkal könnyebben járható út, mint az etnikumépítés). A premodern államoknak a történeti szociológiában bevett „területi állam” vagy „dinasztikus királyság” elnevezését azzal veti el, hogy egyrészt minden állam rendelkezik területtel, másrészt a *nemzeti* dinasztiák uralta területek jellemzően az állam és ethnosz/nép kongruenciáját mutatták már az ókorban is, ezért per definitionem nemzeti államnak tekintendők (a gellneri meghatározás szerint legalábbis mindenképp), az állam szándékos és szándékolatlan etnikai homogenizációs és

¹¹ A másik, kevésbé közismert, mégis alapvető altípusnak, a *rurális* kisállamoknak a felemelkedéséről, a városállamtól, valamint a törzsnél bonyolultabb, de az államnál kevésbé bürokratikus, köztes politikai-társadalmi szerveződéstől (*chiefdom*) való különbségéről és letűntéről lásd: Gat 2003.

¹² Gat észrevétele szerint a szakirodalom szinte alig tesz különbséget *nemzetállam* és nemzeti állam között. Akik igen, azok általában a *népszuverenitás* meglétéhez kötik az előbbi elkülönítésének indokoltságát, amit ő elvet (4).

kollektív-identitásformáló eljárásai pedig nemzetépítésnek. Ez utóbbira kedvenc példája a 19. század folyamán végbement (tehát már a modern tudományosság által is jól dokumentált) zulu nemzet- és államépítés, amely három generáció alatt játszódott le egy írástudatlan, városiasodás előtti, „vaskori” társadalomban az etnikailag rokon nguni nyelvű bantu népesség bázisán (62–63, 84).

Az Európán kívüli nemzeti államok áttekintése nyomán (Egyiptomtól a Termékeny Félhold ókori államain keresztül Kínáig és keleti szomszédjaiig, majd Indokínáig haladva) érkezik el a harmadik államtípus, a *birodalom* és etnikai vonatkozásainak szövevényes kérdésköréhez. Birodalmon olyan hatalmasra nőtt államot ért, amely neki alávetett népek (és a szomszédjai) fölött uralkodik. Gat számára a politikai etnicitás szempontjából két ok miatt is különös figyelmet érdemelnek a birodalmak. Egyrészt, szemléletes metaforával, olyan „fekete lyuknak” tekinti őket, amelyek a történelem folyamán nemzeti államok egész sorát gyűrték magukba és tüntették el szinte nyomtalanul (nem kis részben táplálva a *retrospektív optikai illúziót*, hogy a modernitás előtt nem is léteztek nemzeti államok),¹³ miközben legalább annyira katalizáló szerepet is játszottak a környezetükben végbemenő nemzeti államépítés előmozdítójaként. Másrészt, szinte kivétel nélkül *egy* adott ethnosz/nép sajátjaként működtek, akár teljesen nyilvánvalóvá tették ezt, akár igyekeztek szándékosan elkendőzni, mivel eme *birodalmi népnek/ethnosznak a katonai ereje és politikai dominanciája* volt minden birodalom sarokköve a paradigmátikus asszír példától egészen az etnikailag jóval toleránsabb indiai mogulokig.

A fejezet summázatában Gat két modernista alapvetéssel száll vitába. Egyrészt, most már kellő empirikus adatbázisra támaszkodva cáfolja a gellneri tézist, miszerint az etnikai és államhatárok hozzávetőleges egyezősége tipikusan modern jelenség volna, másrészt, hogy a premodern államképződmények alapvetően az *elitek hatalmi konstrukcióinak* tekintendők, melyekben a néptömegek etnikai identitása nem játszott lényeges szerepet. Ha ez így lett volna, érvel Gat, akkor mi a magyarázata a kezdettől fogva jelentkező (bár a birodalmi terjeszkedés által sokszor elhomályosított) evidenciának, hogy az etnikai és politikai határok jellemzően *nem véletlenszerűen* estek egybe a történelem folyamán? Ugyanebbe az irányba mutat szerinte a forrásszinten túlnyomórészt hangtalan néptömegek szintén idő- és térbeli korlátoktól függetlenül jól dokumentálható jellegzetes viselkedése *idegen* hódítás esetén, nevezetesen a spontán népfelkelések jelentősége (például a rómaiakkal szembeszálló ókori zsidóktól a dzsürcsi Csin-dinasztia ellen a 12. században fellázadó han kínaiakig). A gazdasági, társadalmi és politikai

¹³ Gat a régiók és korszakok szelektív számbavételének tudja be a közkeletű állítást, miszerint a nacionalizmus és nemzeti identitás idegen, nyugati import a Közel-Keleten (Kedourie [ed.] 1970), miközben maga is kiemeli, hogy Délnyugat-Ázsia térségét az asszírok felemelkedése óta folyamatosan a *birodalmi séma* uralta. A despotizmus, *etnikumok feletti* vallási identitás és az *állam alatti* törzsi és helyi identitások kombinációja ebben a térségben tehát évezredek óta sikerrel szorította háttérbe a nemzeti államépítés modelljét, ami szerinte a jövőre nézve is megfontolandó tanulságokkal szolgálhat (110, 125).

szempontból alávetett nép minden addigi és várhatóan továbbfolytatódó diszkriminációja ellenére idegen megszállás esetén tipikusan *saját* etnonemzeti közösségével érzett és vállalt tetteg is közösséget, következésképp a *néptömegek politizálódása* Gat értelmezésében messze nem modern „találmány” (128–130).

Miben látja Gat mindezek fényében a politikai etnicitás szempontjából Európa eddig szándékosan nem érintett jellegzetességét? Nos, mindenekelőtt *kivételességében*, amelyet három szakaszban összegez a könyv ötödik fejezetében. (I.) Ahogyan másutt, a civilizáció megjelenésével az államképződés Európában is tipikusan a nemzeti államok kialakulásával járt együtt a Mediterráneumtól északra. (II.) Bár *geopolitikai okokból* Európában világviszonylatban is *gyakoribb* volt az államképződés nemzeti változata, a feudalizálódás az államok és nemzetek kohézióját hosszú időre meggyengítette. (III.) Mivel a civilizációk közül Európa modernizálódott először, ezért gyors kilábalása a feudális széttagoltságból az állami centralizáció felé azt a csalóka látszatot keltette, hogy az európai nemzetek és nemzeti államok új jelenségek, miközben az iparosodás és kiépülő világhatalmi pozíciója révén a *modern európai nemzeti állammodell* elhomályosította a premodern nemzeti állam jelentőségét mind a kontinensen, mind világviszonylatban (132–133). Európa paradigmikus szerepe a nacionalizmuskutatásban azért is félrevezető, mivel világtörténelmi perspektívából az európai civilizáció, állam- és nemzetépítés viszonylag *újkeletű*. Szintén atipikusak a kontinens geopolitikai adottságai, amelyek ugyanakkor nagyon is kedveztek a közepes méretű nemzeti államok megszilárdulásának és *túlélésének* a globális összehasonlításban gyengébb birodalmi kihívások miatt. Kivételt ezalól csak a közép-kelet-európai térség jelent, ahol a birodalomépítés kora újkori kibontakozása a középkorban *már létező* nemzeti államokat kebelezett magába (212–213). A szűkebb térségnél maradvá: a nemzeti államok birodalmi bekebelezésének másutt tipikus foratókönyve itt annyival is összetettebb volt, hogy nem a régió *egyik nemzeti állama* nőtt birodalomná, és a civilizációs körön kívülről érkezett a birodalmi kihívás (oszmánok), amely ráadásul egy olyan – a nacionalizmuselméleti szakirodalomban paradigmaként kezelt – államformációt hívott életre, mely Gat szempontjából nagyon is atipikus (189). A Habsburg Birodalom ugyanis hagyományosan nem rendelkezett olyan *domináns birodalmi néppel* vagy etnikai csoporttal, amelyre támaszkodva akár számbelileg, akár katonailag uralni lehetett volna a birodalom egészét, és amelyet végső soron nem más tartott egybe, mint ami létrehozta: a térség népeinek felsorakozása a „kisebbik rossz mellett”, más szóval az Oszmán Birodalommal szembeni tartós önvédelmi szövetkezés szükségessége. Ez utóbbi megszűnésével túlélését a *két* (együttesen is kisebbségben lévő) *birodalmi nép* közös hatalomgyakorlása tudta csak biztosítani a dualizmus felbomlásáig (189–193).

Visszatérve az Európa-specifikus fő vonásokra, Gat nyomatékosan kiemeli a *földrajzi és ökológiai tényezők* (meghatározó, bár nem determinisztikus és már Montesquieu által érzékelt) szerepét, amelyek megnehezítették kontinensünkön a nagy birodalmak megszilárdulását és a törzsi társadalmak túlélését a nemzetállami szint alatt és fölött. Egyfelől tehát a mérsékelt, csapadékosabb éghajlat és

sűrűn tagolt földfelszín – a nyitott keleti végek kivételével – nem tették lehetővé a nagy kiterjedésű állattartó birodalmak létrejöttét és a velük járó autokratikus hatalomkoncentrációt. Másfelől az első, klasszikus államalakulatok, amelyek még a városállami modellt követték, nem véletlenül a földrajzilag leginkább tagolt déli félszigeteken alakultak ki (görög és itáliai városállamok), illetve nem maga a kontinens, hanem a „logisztikai főútként” fungáló Földközi-tenger tette lehetővé az első nagyméretű, inkább mediterrán, mint par excellence európai birodalom létrejöttét a városállamként indult Róma felemelkedésével (133–135). A néhai *római birodalmi határok* fontos, mondhatni vízvonalzó szerepűek Gat számára. Egyrészt, 100-200 kilométer különbséggel a mai napig tartóan „bebetonozták” a germán és neolatin *nyelvhatárt*. Másrészt alapvetően befolyásolták az etnikai-nemzeti konszolidáció és identitásformálódás folyamatait, amelyek a limestől délre a hódítók és meghódítottak *keveredésével* jóval összetettebbek voltak, és hosszabb időt vettek igénybe, mint a szakirodalom által alig tanulmányozott északi, kezdettől fogva tisztán a nemzeti államalakulást favorizáló régióban a brit szigetektől, Skandinávián át a nyugati szláv területekig és Oroszországig (kiterve közöttük a jóval összetettebb német viszonyokra is). Gat ugyanakkor nem állítja, hogy a limestől északra ne volnának ellenpéldák, ezeket (finnek, észtek, lettek és szlovákok) azonban olyan *kivételeknek* minősíti, amelyek – a Habsburg példa paradigmaticussá tétele mellett – kapóra jönnek a premodern nemzetek és nemzetállamok létezését tagadó modernistáknak, miközben utóbbiak megfelelnek a közép-kelet-európai régiót a kora újkori birodalmi expanzió és a második jobbágyság térnyerése (*deepening enserfment*) előtt jellemző korai nemzetállami fejlődésről (184).

A limestől délre végbemenő fejlődés kapcsán Gat egy másik szakirodalmi axióma érvényességét kívánja dekonstruálni, amennyiben a *francia modell* szabályszerűségét és normatív aspektusait veszi görcsö alá. Az általa ismét inkább kivételesnek, mintsem szabályszerűnek tekintett francia fejlődést az teszi egyedülivé, hogy esetében, szemben más, európai domináns nemzetekkel (mint az angollal Nagy-Britanniában vagy a kasztíliaival Spanyolországban) az országhatárokon belül *ténylegesen* sikerült szinte valamennyi etnikai csoportot kulturálisan és önazonosságában is franciává alakítani. Nemcsak a francia állam nem ismert el az ország határai között a francián kívül soha más etnikumot és nemzetet, de – ami még inkább figyelemre méltó – nagyon kevés csoport próbált meg ilyen státuszt követelni magának a történelem folyamán! A francia állam erélyes fellépése és a francia kultúra vonzereje együttesen vezetett tehát ahhoz az atipikus állapothoz, hogy hosszú távon minden potenciális nem francia identitásközösség elfogadta a francia kultúrába és nemzetbe olvadását. Jóllehet minden nagy és sikeres nemzeti kultúra hajlamos önmagát egyetemes érvényűnek láttatni, ebből még önmagában nem következik Gat szerint, hogy a francia típusú „állampolgári (*civic*) nemzet”-re az „etnikai nemzet” dichotomikus ellenpárjaként tekinthetnénk. Akkor legalábbis semmiképp, ha az etnikain nem pusztán a közös származást, hanem a *kulturális identitást* ugyanannyira értjük, hiszen a francia példa lényege épp a domináns kultúrába történő teljes körű állami beolvasztásban és minden egyéb azon kívüli

kultúra gyökeres eliminálásában áll (198–199, 210–211). A fejezet végén Gat öt olyan tényező nemzeti relevanciáját teszi mérlegre, amelyet a modernista elméletek a premodern nemzet létezése elleni fő érvként szoktak felhozni. A vallási-felekezeti és nyelvjárási megosztottság, a társadalmi-politikai egyenlőtlenség, valamint a birodalmiság és a dinasztikus királyság problémájának áttekintése után arra jut, hogy vagy maguk is nemzetépítő szereppel bírtak, illetve sokszor arra lettek felhasználva, vagy pedig nem minden régióban és periódusban voltak jelen azonos súllyal, így tévedés általánosító és túlzó következtéseket levonni belőlük.¹⁴

A könyv utolsó általa írt fejezetében Gat a *modernitásnak* a politikai etnicitásra gyakorolt összetett hatását járja körül.¹⁵ Értelmezésében a kétségtelenül mélyreható modernizációs folyamatok önmagukban nem kiváltották vagy létrehozták, hanem egyidejűleg szabadjára eresztették (*released*), átalakították és *kiterjesztették* a nacionalizmust, miközben jelentősen megnövelték annak legitimitását (249). Gat tagadja a modernista saroktételt, amely szerint a mindenki számára *egyenlő állampolgárság, népszuverenitás* és a nép tömeges politikai részvétele *előtt* nincs értelme nemzeti létről beszélni. A néptömegek politizálódásáról az idegen hódítások kapcsán már értekezett, ezért a továbbiakban a népszuverenitás kérdésére fókuszál.¹⁶ Egyetértve az iparosodás, a városiasodás és a tömegkommunikáció robbanásszerű fejlődésének modernisták által hangsúlyozott jelentőségével,¹⁷ amelyek soha korábban nem tapasztalt mértékben integrált és homogenizált társadalmakat hoztak létre, és biztosítottak a nacionalizmus formájában új identifikációs keretet a városokba tóduló, elidegenedett és traumatizált néptömegeknek, ő az érem másik oldalára is ráirányítja a figyelmet. Nevezetesen arra, ahogy *ugyanezen* folyamatok nyitottak utat a nép *korábban lefojtott* nemzeti/nacionalista érzelmei előtt. Az instrumentalista tézis ellen, miszerint a tömegek elit általi manipulálása áll a nacionalizmus hátterében, legfőbb érvként a *birodalmak felbomlásának* csaknem univerzális folyamatát hozza fel. Amíg a modernizálódó birodalmak minden rendelkezésükre álló manipulációs eszközt a saját nemzetépítésük szolgálatába állítottak, mégsem jött létre igazán *birodalmi* nemzet sehol, addig a birodalmi elnyomás *enyhülése* azonnal felszította a nacionaliz-

¹⁴ Annál is inkább, mivel a saját szempontjukból kényelmetlen forrásokról viszont hajlamosak megfeledkezni a modernista elméletalkotók, mint amilyen például az 1415-ös konstanzi zsinaton a nemzetfogalom meghatározásáról és a nemzetenkénti politikai képviselétről folyó vita (217–220).

¹⁵ A bevezetővel együtt és a konklúzióon kívül hét fejezetből álló kötetben az állam, nemzeti identitás és etnicitás kortárs *normatív* és alkotmányos vonatkozásait elemző utolsó fejezetet tudnillik a gálánsan társszerzővé emelt Alexander Jakobson írta. Mivel e fejezet nemigen tesz hozzá Gat mondanivalójához, ezért ismertetésétől a terjedelmi korlátok miatt eltekintek.

¹⁶ A zárófejezetben szereplő tömör összegzése szerint: „bár mindig is sarkalatos volt a politikai hűség és határok kijelölésében, de másodlagos a dinasztikus alapelvhez képest és a hódító jogának legitimációs diskurzusában, a nemzeti identitás vált mindenekfelett való formális, jogi és ideológiai princípiummá, mihelyst a szuverenitás az uralkodó helyett a népre ruházódott” (383).

¹⁷ Jóllehet arra is felhívja a figyelmet, hogy a tömegoktatás és a kötelező katonai szolgálat *csak* a nemzeti államokban szolgált a nemzeti szocializáció és nemzeti ethosz ügyét, míg a multietnikus/soknemzetiségű birodalmakra ez az összefüggés aligha igaz (247).

mus és a politikai elszakadás tüzét. Bár a nacionalista érzelmek elit általi manipulációját önmagában ő sem becsüli le, arra is rámutat, hogy mennyire *gyorsan* és zökkenőmentesen jöttek létre és maradtak *életképesek* önálló állami tapasztalat híján is a birodalmi romokon egyik pillanatról a másikra megjelenő etnonemzeti államok. Tömören fogalmazva: a politikai vezetők csak azt képesek manipulálni, ami valóban *manipulálható* (257). Mindezek a megállapítások nemcsak a három klasszikus kelet-európai (Habsburg, oszmán és cári) birodalomra, hanem a nyugati országok gyarmatbirodalmaira is igazak, amelyeket a gazdasági liberalizmus, politikai liberalizáció és demokratizálódás együttesen aknázott alá és fosztott meg legitimitásától azáltal, hogy megkérdőjelezte az őslakosság beleegyezése nélküli idegen kormányzást és a politikai ellenállás tömeges elfojtásának (korábban magától értetődő, sine qua non birodalomfenntartó) gyakorlatát (258).

A következőkben a legszélesebb globális áttekintés keretében „hamis dichotómiaként” veti el a (már mások által is több helyütt kifogásolt) konceptuális különbségtételt etnikai és állampolgári (*civic*) nemzettípusok között, mivel *nem létezik* olyan nemzeti projekt, amely ne építene az etnikai kötelékek közösségi erejére (lásd fentebb a francia nemzetmodellről mondottakat).¹⁸ A kérdés számára sokkal inkább az, hogy a (még nem konszolidált) multietnikus államokban milyen tényezők segíthetik elő a nemzetépítés sikerét vagy okozhatják, hiányuk esetén, annak kudarcát. Mindenekelőtt az olyan *átfogó kulturális kötelékek*, amelyek egyrészt a közös rokonságérzet hiányában a legerősebb nemzetépítő erőt képviselik, másrészt elősegítik az azonos területen élő különböző etnikumokhoz tartozók közötti vegyes házasságot és – ezáltal, idővel – a rokonságérzet kialakulását. Eme átfogó kulturális kötelékek közül a legfontosabb a *közös nyelv* (különösen történelmi távlatból, mivel a 21. században az intézményes nyelvi asszimiláció eszköze egyre komolyabb korlátok közé szorult), másodsorban pedig a *közös vallás*, bár ez utóbbi nemzetépítő szerepe jóval kevésbé egyértelmű.¹⁹ Természetesen a történelmi hagyományok és földrajzi akadályok szintén nemzetépítő szerephez juthatnak, a lényeg mégis a közös kulturális kötelékek megléte vagy sikeres megteremtése, amelyek hiánya szinte megoldhatatlan feladat elé állítja a nemzeti közösség egyben tartására képtelen államokat. Végül a nacionalizmus jelen és jövőbeli befolyását teszi mérlegre két érzékeny területen: a *háború* és a *jóléti állam* szempontjából. Az előbbivel kapcsolatban két beszédes tényre hívja fel a figyelmet: amíg 1815 óta meredeken lecsökkent a háborús konfliktusok száma, addig az azóta kirobbant fegyveres összetűzések háttérben túlnyomóan etnikai vagy nemzeti indíttatás mutatható ki. Bö száz éven keresztül

¹⁸ Bizonyos mértékig igaz ez még a leginkább *civic* típusú Svájcra (a kantonok szintjén), sőt Szingapúrra is, bár utóbbiban jóval átteleesebben, a maláj nyelv szimbolikus „primus inter pares” helyzete okán (ahogy erre Jakobson elemzése érzékletesen rámutat: 365–366).

¹⁹ „A valláskülönbség könnyebben szakít szét egy azonos nyelvű ethnoszt vagy népet, mint ahogy az azonos vallás egyesít közös néppé különböző nyelvű embereket” (311). Szerepét különösen a *modernitás előtt* tartja alapvetőnek, mint ami – az Anderson által teljesen figyelmen kívül hagyott módon – valódi intézményes bástyája és hajtóereje az elképzelt közösségek fennmaradásának (11, 87, 223–224, 382).

nacionalizmus és liberalizmus *egymást* erősítették a népszuverenitás, kollektív szabadságjogok és nemzeti önrendelkezés kivívása érdekében, majd a nacionalizmus sötét oldalának a 19. század végétől mindinkább megmutatkozó jelei fokozatosan áthangolták a liberalizmus nemzeti kérdéshez való viszonyulását, amely a gyarmati országok tekintetében támogató, a fejlett liberális demokráciák esetében viszont elutasító lett. Ez utóbbi társadalmak nemzeti identitása fokozódó mértékben változott liberálissá, implicitté és túlnyomórészt defenzíváé. A jóléti, hosszú ideje békében élő liberális demokráciák lakossága esetén valóban elmondható, hogy egyre kevesebben volnának készek életüket áldozni a nemzetért. Mégis tévedés a liberalizmust a nacionalizmussal szembeállítani, mivel épp az előbbi, és nem önmagában a modernizáció *tette lehetővé* az utóbbi globális győzelmét. Nem szabad elfelejteni, hogy a dekolonizáció *csak* a liberális demokráciák gyarmatait érintette, míg a nem demokratikus birodalmakat nem belső ellenállás, hanem a háborús vereség (Németország, Japán) vagy a totalitárius rezsim bukása bomlasztotta fel (Szovjetunió). Ahol keménykezű autoriter rezsimek vannak hatalomban, ott a kisebbségek kollektív önrendelkezésének esélye továbbra is korlátozott. Legyen bármennyire is banális a jóléti liberális demokráciák nemzettudata, a globális összehasonlító kutatások alapján eléggé nyilvánvaló az összefüggés az etnikai homogenitás és a jóléti állam újraelosztó szerepe között, azaz hogy jellemzően az etnikai homogenitás arányában nő vagy csökken az újraelosztás mértéke. Hasonló összefüggés mutatható ki a hazai és nemzetközi segélyezés gyakorlatában is, azaz minden segélyező állam inkább a saját országa szegényeit részesíti előnyben a távolabbi országokban élőkhez képest, illetve jótékonykodását igyekszik a saját nemzeti érdekeit szolgáló politikai befolyásszerzésre fordítani. Mindezek alapján Gat arra a végkövetkeztetésre jut, hogy noha az állam és a nemzet bizonyára maguk is részleges és átmeneti jelenségnek bizonyulnak az emberiség fejlődésében, az önazonosság, rokonságerzet és összetartás rokonsági-kulturális kötelékei – amelyek a tribalizmus, etnicitás és nacionalizmus forrásai – továbbra is hathatós társadalmi erőt fognak képviselni.²⁰

A recenzió címében szereplő porcelánbolti elefánt metaforája szintén Gattól származik, aki egy ősi indiai bölcsesség nyomán egyfelől a „láthatatlan” elefántként félreismert nacionalizmusra, másrészt az azt *külön-külön* testrészei alapján leírni és megérteni próbáló vak tudósokra alkalmazza, akik – nem érzékelve és tapasztalva az *egészet egyben* – hajlamosak meglepődni valódi fizikumán, midőn időről időre megrázza vagy épp feje tetejére állítja a porcelánboltot. Gat ehelyett a perennializmus, primordializmus és modernizmus megcsontosodott kategóriáit kívánja újragondolva szintézisbe hozni, amikor a nemzetet, a nemzeti államot

²⁰ Ennek kapcsán, elegáns fordulattal, azt a Hobsbawmot idézi, aki az 1990-es évek eleji monográfiájában a nacionalizmus vélhetően közeli elmúltát prognosztizálta. Egy 2010-es lapinterjúban viszont már azt hangsúlyozta, hogy a *globalizáció* látványosan megtorpant a politika szférájában, nem igazán képes áthatolni a nyelvi/vallásfelekezeti kulturális közegeken, és napjainkban továbbra is a nemzetállamok képesek egyedül hatékony döntéseket hozni, miközben semmi sem volt képes átvállalni a társadalmi, újraelosztó és jóléti funkcióikat (326).

és a nacionalizmust az első, az emberi érzések rokonsági-kulturális dimenzióját pedig a még átfogóbb második „skatulyához” rendeli, miközben a harmadikat próbálja hegemon pozíciójából visszaszorítani a valóban érvényes (ám szerinte sokszor ad absurdum eltúlzott) megállapításai hatókörébe. Gat konklúziója szerint a nacionalizmus *kétarcú* jelenség, *emancipáló és erőszakos* is lehet. Hogy a jövőben az előbbi és ne az utóbbi aspektusa kerekedjék felül, ahhoz, véleménye szerint, legalább annyira szükség van az egyoldalú, módszertanilag téves és ideológiailag elfogult domináns elméletek dekonstruálására, mint amennyire ezek kidolgozói annak idején leszámoltak a 19. századi nacionalisták reflektálatlan és sokszor kártékony mítoszaival. Hogy Gat szándékosan provokatív, de elméleti szempontból inkoherensnek vagy empirikusan felszínesnek aligha nevezhető monográfiája²¹ milyen eredménnyel rázza fel a szakma porcelánboltját, persze nem tudható, de a már mutatkozó visszhangok alapján az esély megvan rá.²²

Lajtai L. László

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Anderson, Benedict 1983: *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. Verso, London [az 1991-es, második, javított és bővített kiadásból készített magyar fordításban: 2006].
- B. Simon Krisztián 2015: Törzs és politika. Azar Gat izraeli történész a nacionalizmus két arcáról. *Magyar Narancs* (27.) 23. 19–20.
- Gat, Azar 2001: *A History of Military Thought from the Enlightenment to the Cold War*. Oxford University Press, Oxford.
- Gat, Azar 2003: Rural Petty-State and Overlordship. Missing Links in the Evolution of the Early State. *Anthropos* (98.) 1. 127–142.
- Gat, Azar 2006: *War in Human Civilization*. Oxford University Press, Oxford.
- Gat, Azar 2010: *Victorious and Vulnerable. Why Democracy Won in the 20th Century and How It Is Still Imperiled*. Rowman and Littlefield, Lanham.
- Gellner, Ernest 1983: *Nations and Nationalism*. Basil Blackwell, Oxford [a 2006-os, második kiadásból készített magyar fordításban: 2009].

²¹ Jóllehet, bár nyilván csak részben a szerző hibája, a könyv használhatóságát nagyban növelte volna, ha a hivatkozott szerzők munkáit külön bibliográfiában, és nemcsak a végjegyzetekben tüntetik fel, különösen, hogy a mutatóba csak a főszövegben szereplő nevek kerültek be, és sajnos azok sem hiánytalanul.

²² A számos már publikált recenzió helyett csupán a 2014 novemberében a nacionalizmuselméleti kutatások fellegvárának számító London School of Economicson rendezett nyilvános vitára utalnék, amelynek résztvevői legfőbb kritikaként *esszencializmusát* kérték számon Gatón. Vö. Hutchinson–Wickham–Stráth–Gat 2015. Csak remélhető, hogy ennek az A. D. Smith által is „merésznek, ambiciózusnak és fontosnak” tekintett (Smith 2013: 819) könyvnek a hazai recepciója is túllép (az egyébként már önmagában hasznos és örvendetes) publicisztikai érdeklődés keretein. Vö. B. Simon 2015.

- Guibernau, Montserrat – Hutchinson, John (eds.) 2004: *History and National Destiny. Ethnosymbolism and Its Critics*. Blackwell, Oxford.
- Hobsbawm, Eric 1990: *Nations and Nationalism since 1780. Programme, Myth, Reality*. Cambridge University Press, Cambridge [az 1992-es, második, bővített kiadásból készített magyar fordításban: 1997].
- Hobsbawm, Eric – Ranger, Terence (eds.) 1983: *The Invention of Tradition*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Hutchinson, John – Wickham, Chris – Stråth, Bo – Gat, Azar 2015: Debate on Azar Gat's 'Nations: The Long History and Deep Roots of Political Ethnicity and Nationalism'. *Nations and Nationalism* (21.) 3. 383–402.
- Kedourie, Elie (ed.) 1970: *Nationalism in Asia and Africa*. New American Library, New York.
- Lajtai L. László 2015: Trendek és elméletek a nemzet- és nacionalizmus kutatásban. Vázlatos kutatástörténeti áttekintés. *Pro Minoritate* (24.) 3. 115–147.
- Leoussi, Athena S. – Grosby, Steven (eds.) 2007: *Nationalism and Ethnosymbolism. History, Culture and Ethnicity in the Formation of Nations*. Edinburgh University Press, Edinburgh.
- Smith, Anthony D. 1986: *The Ethnic Origins of Nations*. Blackwell, Oxford.
- Smith, Anthony D. 1998: *Nationalism and Modernism. A Critical Survey of Recent Theories of Nations and Nationalism*. Routledge, London–New York.
- Smith, Anthony D. 2009: *Ethno-symbolism and Nationalism. A Cultural Approach*. Routledge, Abingdon.
- Smith, Anthony D. 2013: recenzió Azar Gat és Alexander Jakobson *Nations: The Long History and Deep Roots of Political Ethnicity and Nationalism* című könyvéről. *Nations and Nationalism* (19.) 4. 819–820.
- van den Berghe, Pierre L. 1981: *The Ethnic Phenomenon*. Elsevier, New York–London.